

# Պ Ա Տ Մ Ա - Բ Ա Ն Ա Ս Ի Ր Ա Կ Ա Ն

ՊՐՈՖ. Լ. ԱՃԱՌՅԱՆ

## Մ Ե Ս Ր Ո Պ Մ Ա Շ Տ Ո Ց\*

Դ Լ ՈՒ Ե Տ Ա Ս Ն Վ Ե Ց Ն Բ ՈՐ Դ

### ՍԱՀԱԿԻ ԵՎ ՄԵՍՐՈՊԻ ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

#### § 1

Այս գլխով ուղում ենք կազմել, որքան կարելի է ստույգ ժամանակագրական մի ցուցակ, որի մեջ պարզվեն Սահակի և Մեսրոպի ծնունդից սկսած մինչև նրանց մահը տեղի ունեցած բոլոր զեպքերի թվականները։ Սրա համար բավական դժվար աշխատանքի պետք կա, որովհետև մեր պատմության մեջ ամենից ավելի խառնակ և անստույգ մասը ժամանակագրությունն է, մասնավորապես հայ թվականի հաստատությունից առաջ։

Այստեղ հավաքում ենք նախ այն բոլոր տեղեկությունները, որ մեր մատենագիրները տալիս են հիշյալ շրջանի ժամանակագրության մասին։

Ա. Կորյունի տված թվական տեղեկությունները հետևյալներն են.

1. Դանիելյան նշանագրերի Հայաստան գալը տեղի ունեցավ Վոսմշապուհի ճիճեհրոց տարին. «Իսկ Հաբելին զայն լուծալ, փութանակի հասանէր առ Դանիէլդ, և նախ ի տեղեկանայր ի Դանիէլէ նշանագրոյն».

\* Եւրոնակված օնջմիածինն ամսագրի 1934 թվականի XI, XII, 1955 թվականի I, II, III, IV, IX, 1956 թվականի I, II, IV—V, VII—IX, XI—XII, 1961 թվականի I, II, III և 1962 թվականի II և III համարներին։

և ապա առեալ ի նմանէ առաքէր առ արքայն յերկիրն Հայոց, ի ճիճեհրոց ամի թագաւորութեան նորա ի նա հասուցանէր».

2. Դանիելյան զրհրի փորձերը տնեցին երկու տարի. «Ապա հրաման տայր ամենայն ուրեք նովին կրթել... և իրեն ամս երկու կարգեալ զվարդապետութիւն իւր և նովին նշանագրովք տանէր» (Կորյուն, էջ 9)։

3. Երբ Դանիելյան զրհրը անհաջող դտնւլեցին, Մեսրոպ ճանապարհ ընկավ զեպի Միշադետք, Վոսմշապուհի ճիճեհրոց տարին. «Վասն որոյ առեալ երանելոյն Մաթթոյի գաս մի մանկտոյ հրամանաւ արքայի և միարանութեամբ Սրբոյն Սահակայ, և հրաժարեալք ի միմեանց համբուրի սրբութեանն՝ խաղայր գնայր ի ճիճեհրոց ամի Վոսմշապուհոյ արքային Հայոց» (Կորյուն, էջ 9)։

4. Մեսրոպ հայերեն զրհրը դտնելով, հաջողութեամբ դարձավ Հայաստան Թի վեցեհրոց ամի Վոսմշապուհոյ արքային Հայոց Մեծաց» (Կորյուն, էջ 11)։

5. Մեսրոպի Հունաստան զնացած ժամանակ կայսր էր Քեոդոս Բ, իսկ պատրիարքն էր Ատտիկոս. «Զիրա առաջի եղեալ գրով ցուցանէր կայսեր... լանդիման լինէր աստուածակարգ թագաւորացն և հայրապետին սրբոյ կաթողիկոսին աշխարհամուտ զրանն, որում Ատտիկոս կոչէին».

6. Հունահայաստանից վերադարձին Վոսմշապուհը վախճանված լինելով, նստած էր Արտաշես թագավորը. «Եւ ինքն բազում աշակերտօք զայր անցանէր ի կողմանս Հայոց Մեծաց, և հասնալ ի նոր քաղաքն՝ յանդիման լինէր սրբոյ եպիսկոպոսին Սահակայ և թագաւորին Հայոց, որում անուն Արտաշէս կոչէին»:

7. Աշակերտների վերադարձը, Ս. Գրքի ընտիր մի օրինակի գլուխը և հայերեն երկրորդ թարգմանությունը եղան Եփեսոսի Ժողովից հետո. «Տիրոջ յետ այնորիկ հաստատուն օրինակօք աստուածատուր գրոցն... և նիկիական և Եփեսոսական կանոնօք երեւելով աշխարհին Հայոց»:

8. Սահակ վախճանվեց յառաջնումն ամի Յազկերտի որդւոյ Վոսմայ՝ թագաւորի կացելով ի Պարսից աշխարհին... ի կատարել ամսեանն նաւասարդի, որպէս և զօր ծնընդեան երանելոյն յիշէին, երկրորդ ժամու աւուրն»:

9. Մեսրոպ վախճանվեց Ժանդէն ի նոյն ամի, յետ ամսոց վեցից անցելոց վախճանի երանելոյն Սահակայ... յետ սակաւ ինչ աւուրս հիւանդութեանն, երեքտասաներորդում ամսեանն Մեհեկանի»:

10. Մեսրոպի տաճարն Օշականում շինվեց յետ երից ամաց անցելոց»:

11. Մեսրոպի կատարյալ ժամանակագրությունը հետևյալն է. «Եւ արդ լինի համար հաւատոց երանելոյն ամբ 45, և ի դպրութենէն Հայոց մինչև ցվախճան սրբոյն՝ ամբ 35, որք համարին այսպէս: Թագաւորեալ Դիսմոնայ (Վոսմ Կրման) Պարսից արքայի ամս 6, և Յազկերտի ամս 21. և յառաջնումն ամի երկրորդ Յազկերտի որդւոյ Վոսմայ, վախճանեցաւ երանելին: Եւ արդ առնու համար ամաց սրբոց հաւատոց ի շորորդում ամէն Կրմանայ արքայի, մինչև յառաջին ամն երկրորդ Յազկերտի որդւոյ Վոսմայ, և դպրութեանն Հայոց յութերորդ ամէ Յազկերտի առեալ սկիզբն» (Կորյուն, էջ 25):

Բ. Փարպեցին պատմում է թե՛

1. Մեսրոպի զինվորությունը խոսրով թագաւորի ժամանակ էր. «Ջինւորեալ ի դուռն Հայոց արքային խոսրովայ»:

2. Իր պալատական պաշտօնը տեւեց տարիներ, «և սպասաւորեալ անդ ամս կարգաւորապէս առանց եպիսկոսանց»:

3. Իր ճգնական կյանքը տեւեց «մինչև յամս հինգերորդ՝ արքային Հայոց Վոսմշապուհոյ՝ եղբօր խոսրովու» (գլուխ Ժ):

4. Վոսմշապուհը Ս. Գրքի թարգմանությունից հետո ապրեց «ամս քառսուս» (Վեներելիյան տպագիրները՝ «ամս քսան և մի», որ 1904 թվականի հրատարակության էջ 18-ի ծանոթության համաձայն, հետին սրբ-

բագրություն է, քերած և ավելացրած), և հասնալ ի յերկար ծերութիւն՝ վախճանեցաւ յանկոզնի իւրում խաղաղական հանգստի յաշխարհիս Հայոց» (գլուխ ԺԱ):

5. Սրանից հետո մեռավ Շապուհ Գ-ը, որին հաջորդեց որդին Վոսմ Կրմանը. «սա Հայոց թագավոր դրավ խոսրովին, որ նրստավ միայն ութ ամիս և մեռավ: Վոսմին հաջորդեց Հազկերտ, որ Հայոց թագավոր նշանակեց իր որդի Շապուհին. քայց շուտով մեռավ Հազկերտ, և թի նմին աւուր և զորդի նորին զՇապուհ, զոր ի տեղի Արշակունւոյն թագաւորեցոյց ի վերայ աշխարհիս՝ անդրէն ի գրանն մարդկանէ դաւով յարքունիքն սատակեցին»:

Պարսից զահր նստավ Վոսմ, որ Հայոց թագավոր նշանակեց Արտաշես Գ-ին (գլուխ ԺԲ):

6. «Յայնմհետէր բարձաւ թագաւորութիւնն յազգէն Արշակունեաց ի վեցերորդ ամի Արտաշեսի» (գլուխ ԺԳ):

7. Սահակ վախճանվեց «կեցեալ ամս քաղումս և հասնալ ի յերկար ծերութիւն... ի սկզբան ամին երկրորդ Յազկերտի որդւոյ Վոսմայ թագաւորին Պարսից, յամսեանն նաւասարդի, որ ար 30 էր ամսոյն, յերկրորդ ժամու աւուրն, որ և զօր ծննդեան սրբոյն ի ստոյգ գիտողաց և ի պատմութիւնէ երանելւոյ առն Կորեան՝ հաստատեալ գիտացաք լինել նոյն օր և ծննդեան Սրբոյն, ի նմին ամսեանն» (գլուխ ԺԸ):

8. «Եւ յետ վեց ամսոյ կատարման նորին տարւոյ հանգստեան Սրբոյն Սահակայ՝ վախճանեցաւ երանելին Մաշտոց... յերեքտասաներորդի աւուր ամսոյն Մեհեկանի» (գլուխ ԺԹ):

Գ. Խորենացու պատմության համաձայն՝

1. Սահակ նստավ Ասպուրակեանից հետո, հայոց խոսրով թագավորի, պարսից Շապուհ թագավորի և հունաց Արկադիոս կայսեր ժամանակ, Սահակ՝ դեռ նոր էր ընտրված, երբ Մեսրոպ եկավ նշանագրերի խնդրով (գլուխ ԽԹ):

2. Խոսրով Գ հինգ տարի թագավորելուց հետո՝ զահագորկ եղավ Շապուհի հրամանով և նրա փոխարեն զահակայեց Վոսմշապուհ (գլուխ ԽՊ):

3. Շապուհ 70 տարի իշխելուց հետո մեռավ, իրեն հաջորդեցին՝ որդին Արտաշիր, որ նստավ 4 տարի և հետո Վոսմ Կրման՝ 10 տարի (գլուխ ԽԱ):

4. Արկադիոս կայսրը հիվանդացավ: Վոսմի հրամանով Վոսմշապուհ գնաց Միշագետք և վերադարձին բերել տվեց Դանիելյան գրերը, որոնք փորձեցին զգամս սակաւս (գլուխ ԽԲ):

5. Արկադիոս կայսրը մեռնելով, նրա տեղը նստավ Թեոդոս Փոքրը, որ բարեկամ մնաց Վոսմշապուհի և Հազկերտի հետ,

նույն ժամանակները Մենարույ բերավ իր հնարած գրերը Հայաստան (գլուխ ԾԴ)։

6. Վոամշապուհ թագավորն 21 տարի է վախճանվեց. Հազկերտ նստեցրեց հուսրով Գ-ին, որ տիրեց 1 տարի. սրան հաջորդեց Շապուհ (գլուխ ԾԵ)։

7. Հազկերտ 11 տարի թագավորեց ու մեռավ. Շապուհ նստավ միայն 4 տարի է փախավ Պարսկաստան, ուր է սպանվեց. Հայաստանը 3 տարի անիշխան մնաց. Հազկերտի տեղ նստավ Վոամ Բ (գլուխ ԾԶ)։

8. Սահակ անցավ Հունահայաստան՝ Թեոդոս կայսեր և Ատտիկոս պատրիարքի ժամանակ (գլուխ ԾԷ)։

9. Վոամ Հայոց գահը բարձրացրեց Արտաշես Գ-ին, որ թագավորեց 6 տարի (գլուխ ԾԸ)։

10. Թարգմանիչները, ուղարկվեցին Պոլիս, որոնց ընդունելություն մեծապէս արար Մաքսիմիանոս եպիսկոպոս Բիւզանդացւոց (գլուխ Կ)։

11. Եփեսոսի ժողովից հետո թարգմանիչները վերադարձան. Սահակ և Մենարույ ձեռնարկեցին Ս. Գրքի երկրորդ թարգմանութիւնը (գլուխ ԿԱ)։

12. Վոամ ջնջեց Հայոց թագավորությունը. Սահակի տեղ նստեցրեց Սուրմակին, որ առ առիթ տեւել քան զմի ամա. սրան հաջորդեց Բրթիլոյ՝ 3 տարի (գլուխ ԿԲ)։

13. Սրան հաջորդեց Շմվկի հինգ տարի (գլուխ ԿԳ)։

14. Վոամ Բ նստավ 21 տարի. իրեն հաջորդեց Հազկերտ որդին. վախճանվեց Սահակ օկեցեալ՝ եպիսկոպոսապետութեամբ ամա յիսուն և մի, սկսեալ յերրորդ ամէ վերջնայ հուսրովայ Հայոց արքայի, մինչև ցսկիդրն ամին երկրորդի Յազկերտի եղբայր Պարսից թագաւորի, յիս ամսոյն նաւասարդի, յաւուր իւրոյ ծննդեանն... Եւ զկնի վեց ամսոց անցելոց, յերեքտասանն Մեհհեկանի, և երանելին Մենարույ փոխեցաւ յաշխարհէն (գլուխ ԿԴ)։

Դ. Ըստ Մովսես Կաղանկատպացու, ճշորում ժամանակի Թէոդոս Փոքր Յունաց էր կայսր և Վոամշապուհ Հայոց թագաւոր և Յազկերտ Պարսից արքայ և Արսիւղէն Աղուանից թագաւոր, եկեալ երանելին Մենարույ յԱղուանս... Եւ յերկրորդն Յազկերտի արքայի յառաջին ամի փոխի Սուրբն Սահակ յիս նաւասարդի ամսոյ. և յետ վեց ամսոց անցելոց փոխի և երանելի վարդապետն Մենարույ (Բ դիրք, գլուխ Գ)։

Ե. Փոքր Կորյուն, հետեւելով Մեծ Կորյունին և հորեմանցուն, տալիս է հետեւյալ տեղեկությունները. «Ընդ այն ժամանակս թագաւորեաց Թէոդոս Փոքր. Եւ եկեալ երանելոյն Մենարովրայ Հայոց վարդապետի, և բերեալ յնշանագիրս մերոյ ի իդուի... Յետ

այնորիկ զէպ լինէր փոխի յաշխարհէն երանելոյն Սրբոյն Սահակայ... յառաջնում ամի երկրորդ Յազկերտի որդւոյ Վոամայ թագաւորին Պարսից... անդէն ի նմին ամի յետ վախճանի երանելոյն Սրբոյն Սահակայ ի վեցերորդ ամսեանն ի տասն և յեթ Մեհհեկանի՝ հասանէր վախճան սրբոյ վարդապետին Հայոց [Մենարույ]»։

Զ. Անանուն «Պատմութիւն» (հրատ. «Սոփիք», հատ. Բ) տալիս է երկու տեղեկություն.

1. «Եւ հարիւր տասն ամ էր ի Սրբոյն Գրիգորէ յորժամ դաւա գիր ազգիս մերոյ» (էջ 14)։

2. «Վախճանեցաւ Սահակ, ի նաւասարդի յերեսունն, յաւուր հինգշաբաթոյ, որ և ծնունդ Սրբոյն ի նմին աւուր ասնն եղեալ» (էջ 35)։

Է. Սահակի թղթակցութեանց մեջ ո՛չ մի թվական հիշատակութիւն չկա. միայն Պրոկդի առ Սահակ թղթի վերջում գրված է «գրեալ յամի Տեառն 435 (Վերջ թղթոց, էջ 8)։ Բայց ինչպես հրատարակիչները ասում են, այս ծանոթութիւնը «գիրքին գրութեան հետ կապ չունի, այլ ետքնն նոսր գրով գրված ծանոթութիւն մ'է... ասար ձեռքն ավելցված» (անդ, էջ ԺԱ)։

Ը. Հովհաննէս Կաթողիկոս ըստ ամենայնի հետեւող է հորեմանցուն. ո՛ր մի նորութիւն և ո՛չ մի թվական տվյալ չունի։

Թ. Ստեփանոս Ասողիկ տալիս է մեզ հետեւյալ թվականները.

1. «Յաջորդէ ի տեղի նորա Վոամշապուհ եղբայր նորա, որ թագաւորեաց ամա ԺԵ»։

2. «Եւ գտաք հանդիպեալ երկրորդ ամին Արտաշրի արքային Պարսից՝ զհինգերորդ ամն Վոամշապուհոյ արքայի Հայոց, յորում Մաշտոցն երանելի... Դանիէլեան նշանագրոք զդպրութիւն ըստ հայումս յօրինէր»։

3. «Յետ որոյ դարձեալ ևս ի վեցերորդումն նորին Վոամշապուհոյ, որ է ամ առաջին Վոամ Կրման արքայի՝ վերստին աստուածատուր նշանագրոք զնոյնս յեղանակեալ յօրինէր. որովք և դպրութիւնք և Գիրք Աստուածաշունչ ուղղեալ թարգմանին, որպէս պատմեն Կորիւն և Ղազար»։

4. «Վոամշապուհ բարոք վախճանեալ, յորոյ տեղին թագաւորեցեցեալ Կրման արքայի գեսորով եղբայր նորին զմերժեալն, որ եկաց ի կրկնումն ամ մի»։

5. Հայոց Շապուհ թագավորի մահից հետո ամայր աշխարհս Հայոց առանց թագավորի ի հարուստ ամա. զոր խնդրեալ գտաք լեալ ժամանակ անիշխանութեան ամա ԺԱ»։

6. «Յովսէփ և Եզնիկ, արքանեակք Սահակայ, գայսու ժամանակաւ (յանիշխանութեան) առաքեալք յԱսորիս, ուստի և ի

Յոյնն ի գրաւորութիւնս գրոց վարդապետականաց:

7. Յետ որոյ թագաւորէ Արտաշէս, որ և Արտաշիր, հրամանաւ Վոսմայ արքային Պարսից՝ ամս 20, Սրանից հետո հիշում է Մեսրոպի մեծ գործունեութիւնը, Ս. Գրքի երկրորդ թարգմանութիւնը և Հոփսիսի մեծաց վանքի նորոգութիւնը:

8. Սահակին հաշորդեց Վերդիշոյ ոմն ասորի Յակոբիկ շարագործ, որ ոչ տեւաց տարի մի, եւ յետ նորա զՄուելլ ոմն ի նմին ցնդէ՝ վատթար քան զնա, որ և նա յետ երկու ամի վախճանեցաւ, եւ յետ նորա Սուրմակ... ամս էս:

9. Սահակ Եկալա զԱթոռ Հայրապետութեան ամս Մ:

10. Սահակի մահից հետո՝ յետ սակաւ աւուրց անցելոց մեծ վարդապետն Հայոց Մեսրոպ վախճանեցաւ (զլուխ Ա):

11. Քիչոգոս Փոքր՝ որդի Արկադու, ամս ԽԲ. սա արար ժողով յփեսոսաց (զլուխ Զ):

Ժ. Ներսէս Շնորհալի իր Վիպասանութիւն մեջ (տող 897—945) Մեսրոպի հայտնութիւնը, ճշման կյանքը, գրի գլուտը, թարգմանիչների երթը, Վրաց և Աղվանից քարոզութիւնը մինչև Մեսրոպի մահը դնում է Արշակ Գ և Վաղարշակ Բ թագավորների ժամանակ. այսպես՝

Յայսմ վայրի եղև յայտնեալ  
Այն, որ Մեսրոպըն կոչեցեալ,  
Որ տեսական ուսմամբ վարժեալ,  
Դորձնականաւ գերազանցեալ,  
Ճգնողական վարս բնկալեալ,  
Եւ յանապատըս ճետեալ,

Հաստատածաբիժ տառս բնկալեալ

Մանկունս ուշեղըս ժողովեալ,  
Նօր զբարութեամբ այնու վարժեալ,

Բայց Մեսրոպայ շրջագայեալ,  
Համեմեմեան լուսաւորեալ,  
Վրաց ու Աղաւանից գիր րստեղծեալ,

Եւ սխանչելեօ վախճան առեալ.

Իայց ի սոցին աւուրս լեալ,  
Խոսքով անուն արժայ նրստեալ,  
Չոր և Պարսից բզնա կալեալ,  
ԸզՎոսմշապուն փոխան եղևալ.

Սրանից հետո պատմվում է Արտաշեսի թագավորելը, Սահակի մահը, Վարդանանց և այլն:

ԺԱ. Սամվել Անեցու ժամանակագրութիւնը որոշում է հետևյալ թվականները.

ՆԺԵ (415). Ս. Սահակ ամս ՄԱ,

ՆԺԲ (419). Վոսմշապուն ամս ԻԱ,

ՆԻԱ (421). Պարսից Արտաշիր ամս Գ:  
Սկիզբն դպրութեանս Հայոց, Մաշտոց, որ է Մեսրոպ երանելի և Մեծն Բաճակ զԻսնիէլի նշանագիրսն յօրինէին բնկերօք հանդերձ, եւ յետ միոյ ամի դարձեալ աստուածատուր նշանագրօք՝ զնոյն յեղանակեալ, որով և դպրութիւնք և գիրք աստուածայինք ուղղեալ թարգմանէին,

ՆԿԷ (467). Յետ մահուան Ս. Սահակայ, Յովսէփ աշակերտ նորին՝ յաշորդէ զԱթոռ եպիսկոպոսութեան ամս Բ. հրամանաւ Մեսրոպայ՝ որ և նա կատարեցաւ ի նոյն ամի:

ՆԿԸ (468). Յովսէփ ամս Բ.

ԺԲ. Մխիթար Անեցու տված տեղեկութիւններն են՝

1. Վերջակ և Վաղարշակ՝ Ե. Խոսրով Ե. Վոսմշապուն ԻԱ. Խոսրով դարձեալ՝ Ա. Շապուհ Ի. անիշխան ամս ԺԱ. Արտաշէս՝ Զ. անիշխան ամս ԺԳ. սա վերջին թագաւոր Արշակունեացն (էջ 9):

2. Վարդ կաթողիկոսաց... Ասպուրակէս, եղբայր սոցա (Շահակի և Զաւենի) Ե. Սուրբ Սահակ ՄԱ. (էջ 10):

3. Շապուհ [Բ]... Դգտեցաւ 73 ամ. ի սորա ՀԱ ամին նստի թագաւոր Հայոց Վոսմշապուն. և Սուրբ Սահակ՝ հայրապետ, որդի մեծին Ներսիսի (էջ 33):

ԺԳ. Վարդան պատմիչը տալիս է հետևյալ տեղեկութիւնները.

1. Խոսրով ոմն Արշակունի, որ զկնի երից ամաց մերժի ի տիրութենէն ի քաութենէ գործակալաց աշխարհիս. այն որ նստոյց յաթոռ պատրիարքութեան զՍուրբ Սահակ, որդի մեծին Ներսիսի, որ պաշտեաց զՍուրբ Աթոռն ամս յիսունս:

2. Երկ թագաւորն Պարսից կաջոյց ի տեղին Խոսրովու զՎոսմշապուն եղբայր նորին, ամս հնգետասանս:

3. Ի հինգերորդ ամի նորա և յառաջրն ամին Արտաշիր որդւոյ Շապուհ Սուրբ Մեսրոպ յօրինէ զդպրութիւն հայերէնս:

4. Խոսրով ոչ աւելի կացեալ քան զտարի մի՝ վախճանի, եւ ի մեռաներն Յազկերտի, նստի յաթոռն Վոսմ երկրորդն, որ և քաղում շարիս խորհէր ածել ի վերայ Հայոց, Չոր իմացեալ Սուրբ Սահակ՝ զնաց առ Յունօք, և առաջէ զՍուրբ Մեսրոպ և զՎարդան թոռն իւր առ Քիչոգոս որդի Արկադեանս:

5. Յետ յայտրիկ առաջէ զՎարդան առ Վոսմ խնդրել զհաշտութեն, և թագաւորեցուցանել զԱրտաշիր, որդի Վոսմշապուն, զոր և արարն իսկ. իսկ Մովսէս ասէ թէ զկնի Խոսրովու թագաւորեցոյց Յազկերտ զՇապուհ զորդին իւր, ամս երեք, որ և ի համբաւ մահու հօրն զնացեալ, մեռաւ ի զօրացն. և ասին, մնաց երկիրս անիշխան

և շփոթ ամս մետասան. և ապա թաղաւորեաց Արաաշիրս:

6. «Եւ ընկեցեալ զՍուրբն Սահակ, կարգեն ի տեղի նորա զՍուրմակ յարախօսակից իւրեանց, որ ոչ յամեալ տարի մի՝ հալածի. և զենն զԲրքիշու ասորի, ամ մի. և ապա զՇմուէլ ի նոյն ցեղէն:

7. «Ոմանք զկնի Բրքիշու և Շմուէլի ասեն առեալ Սուրմակայ զԱթոռն ամս եոթն: Այլ Սրբոյն Սահակայ... կատարի առ Քրիստոս և ամփոփի յԱշտիշատ, զկնի սատակմանն Վոսմայ և տիրելոյն Յագկերտի որդւոյն նորա: Զկնի ապա վեցից ամսոց կատարի Սուրբն Մեսրոպս:

8. «Եւսկ նախարարացն ի մի վայր ժողովեալ, կացուցանեն տեղապահ թագաւորութեան զՍուրբն Վարդան: Զանու ժամանակոք դարձան ի թարգմանութենէ Ղեռնդ, Կորիւն և Արձան, որ զիպեցան ի ժողովն Եփեսոսի, զոր արար Քէոդոս ի մետասաներորդ ամի թագաւորութեանն իւրումս:

9. «Սահակ վախճանեցաւ յամսեանն նաւասարդի յերեսունն... և սուրբն Մեսրոպ... յերեքտասան Մեհենկի ամսոյս:

ԺԴ. Կիրակոս Գանձակեցի պատմիչի տեղեկութիւններն են՝

1. Խոսրով Գ նստաւ 5 տարի. նրան հաջորդեց Վոսմայուհի՝ 21 տարի, կրկին Խոսրով՝ 1 տարի, Արտաշիր՝ 6 տարի, առանց հիշելու Շապուհին:

2. Սահակ կաթողիկոսութիւնից ընկնելուց և Արտաշիր գահընկեցութիւնից հետո ապրեց 16 տարի. ընդամենը հայրապետ եղաւ 51 տարի (տե՛ս էջ 19):

3. (Սահակ իր մահվան ժամանակ) ասուեալ զԱթոռն զՍուրբն Մեսրոպ, յոր և նա ի նոյն ամի ելից զկենցաղս՝ յիշատակ բարի թողեալ ապագայից, ի սկզբան առաջին Յաղկերտից Պարսից արքային, որդւոյն Վոսմայ երկրորդի (էջ 19—20):

4. Սահակի հաջորդներն են՝ Սուրմակ 1 տարի, Բրքիշու 3 տարի, Շմվել 5 տարի:

ԺԵ. Ըստ Մխիթար Այրիվանեցոյ՝ «Ամք Տեառն 423, սկիզբն դպրութեանց հայ գրոցս ի ձեռն Սրբոյն Սահակայ և Մեսրոպայս, որք վաթսուն աշակերտօք աշխատեալք խորմանեցին զամենայն Հին և նոր Կտակարանս: Կատարեցսն աշակերտքն Մաշտոցի յԱստղաբուրն» (էջ 47):

ԺԶ. «Յայսմաւորք»-ները տալիս են ո՛ր թե թվականներ, այլ ամսաթվեր. այսպես՝ «Նաւասարդ 30 և սպտեմբեր 9, յիշատակ վարուց և մահուան սուրբ հայրապետին մերոյ Իսահակայ Պարթևին». «Հոռի Ը և սեպտեմբեր ԺԷ, յիշատակ սրբոց թարգմանչացն Սահակայ և Մեսրոպայ և աշակերտաց նոցա». «Եւ եղեցի որոյն ի Տրէ ի ԺԷ և նո-

յեմբերի ի ԻԵ». «Մեհենկի ԺԳ և փետրուար ԺԹ վախճան Ս. Մեսրոբայ»:

ԺԷ. «Կայսերաց պատմութիւն», ըստ Զարրհանալյան, Ա, էջ 40. «Արկաղեայ և Ոնորեայ տասներորդ ամի եղև սկիզբն հայերէն գրոց... ի սորա աւուրս էր Սուրբ Սահակ հայրապետն յորոյ աւուրս գտաւ 29 դիրն հայերէն լեզուի ի Դանիէլէ փիլիսոփայէ ասորւոյ, զոր ետ բերել Վոսմայուհու թագաւորն»:

ԺԸ. Մագիստրոս, «Քերականութիւն», էջ 231. «Քանզի ի վախճանելն մերոց թագաւորացն և ի սպառիչն ազգին Արշակունեացն գտաւ դիրս Արամեանս»:

ԺԹ. «Վարք Անտոնի միայնակեցի» հիշատակարանում տրվում է հետևյալ տեղեկութիւնը. «Թարգմանեցաւ գիրս այս ի սուրբ քաղաքին յԵրուսաղէմ, յամի նորդի Մեհրորդի (450) գալստեան Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի, յամին յորում հանգեաւ քաջընթաց երանելին Մաշտոց» (Այս հիշատակարանը գտնվում է ՊՄԲ (=1403) թվականին գրված մի «Ոսկեփորիկ»-ում, որ հրատարակել է Զ. Գ. Զարրհանալյան, «Մատենադարան նախնեաց», էջ 286 և որ ստուգել է նորայր, «Կորյուն վարդապետ» էջ 28):

Ի. «Ժամանակագրութիւն Աւետիքայ (Զեռա-դիր Կարինյան Մ 1741, գրված ՌՄԼԷ=1788 թվականին) տալիս է հետևյալ թվականները.— Սահակ նստաւ 416—466 թվականներին (այն է 51 տարի).— Վոսմայուհի Բահաւորեց 418—438 (այն է 21 տարի).— 420 թվականին, «ի հինգ ամին Սրբոյն Սահակայ սկիզբն դպրութեանս Հայոց»:

## § 2

Ինչպես ընթերցողը կարող է նկատել, բոլոր վերոհիշյալ ժամանակագրական տեղեկութիւնների մեջ՝ համեմատութեան իբր հիմք են բերված պարսից և հունաց թագավորների տարիները. տեղ-տեղ մաս ունենաւ ևս կոստանդնուպոլսի հույն պատրիարքներու Ուստի մենք էլ կարենք ենք համարում ամենից առաջ զնել այստեղ նույն շրջանին զահակաւոք պարսիկ Սասանյան թագավորների, բյուղանդական կայսրների և Պուսի հույն պատրիարքների ժամանակագրական ցուցակը՝ ճշտված թվականներով:

Պարսիկ. Սասանյան թագավորներ

Շապուհ Բ, 310—379.

Արտաշիր Բ, 379—383 կամ 384.

Շապուհ Գ, 384—388 կամ 389.

Վոսմ Դ Կրման, 389—399.

Հաղկերտ Ա, 399—420.

Վոսմ Ե. 420—438 կամ 439.

Հաղկերտ Բ. 438/9—457.

## Այուգանդական կայսեր

Վաղենտինոս. 354—375.

Վարդան, 364—378.

Թեոդոս Ա Մեծ, 379—395.

Առկադիոն, 395—408.

Родослов. Р., 408—450.

Եփեսոսյան, 450—457,

ՊՈԼՍԻ ԵՈՒՆ ԿԱՄՐԻԱՐԲՆԵՐ

Եվդոքիոս, 360—369.

*Shafnabhnu*, 369—379.

Եկազը, 369—370.

Գրքանոթ, 379—381.

Умрућу, 381.

ԵԿԷՄԱՐԻՌԱՄ, 381—397.

Հովհաննես Ոսկերիքան. 398—404.

Առաջադիտք, 404—405.

*Исторический, 405—425.*

ՍԽԱԿՆԵԿՈՍ, 426—427.

Исследования, 428—431.

Լիպսիցի Կաթնամթերքի Բնակարան, 431—434.

Годы. 434—447.

Փարսիական. 447—449.

Անաստուիհոս, 449—458.

Հիշյալ ցուցակում գտնված բոլոր թվա-  
կանները, ինչպես ասացինք, գիտական ժա-  
մանակագրությամբ ճշտված և ստուգված են,  
մանավանդ հունաց բյուզանդական կայսեր-  
րի և Պոլսի պատրիարքների թվականները:  
Գլխավոր աղբյուրներն են հունաց համար  
Գլեցերի աշխատությունը, իսկ Սասանյան-  
ների համար՝ Nöldeke, «Geschichte der  
Perser und Araber zur Zeit der Sasaniden,  
aus der Arabischen Chronik des Tabari»,  
Leyden, 1879, Այս աշխատության մեջ, էջ  
435, դրված է Սասանյան թագավորների  
կարգը: Իրենց ստույգ թվականներով, Սրա-  
նից արտատպել է Մալխասյան, հրատարա-  
նություն «Աստղիկ»-ի (Պետերբուրգ, 1885),  
էջ 358, Ավելի ուշ, հետնաբար, ավելի  
ճշտված և ստուգված ձևով, Նյուդեքեն հրա-  
տարակից Սասանյան պատմության ամփո-  
փումը՝ «Aulsätze zur Persischen», որ  
տպվեց նաև «Encyclopædia Britannica»-ում  
(1887), Նույնի և հայերեն թարգմանությունը  
հրատարակեց Ն. Քարամյան, «Պատմություն  
Սասանյան տերության», Վաղարշապատ,  
1896: Նյուդեքենի առաջին աշխատության և  
այս երկրորդի մեջ նաև թվականի տարբե-  
րություններ, բայց ըստ որում երկրորդը  
ավելի ուշ կազմված և ավելի ուսույց է, մենք  
էլ մեր թագավորական ցուցակը վերցրինք  
այս երկրորդից:

Այս ցուցակի մեջ էլ անորոշ են մնում Պարսից Սասանյան թագավորներից մի քանիսը:

## 322

Վերևում հիշատակված բոլոր հեղինակներին մեջ, այն անձը, որ տալիս է ժամանակագրության կողմից ամենից ավելի բազմակողմանի և ամենից ավելի հարուստ, միևնույն ժամանակ՝ իբրև ժամանակակից վրտահելի տեղեկությունները, Կորյունն է. նա, մանավանդ իր վերջին հատվածում, մանրամասն ճշտում է Մխարաի գործունեության բոլոր գլխավոր թվականները:

Այս հատվածից տեսնում ենք, որ Մեսրոպ վախճանվել է Հաղկերտ Բ-ի Թագավորության առաջին տարին. իր կրոնավորական կոչման օրից (սհամար հաւատոց) մինչև իր վախճանը ապրել է 45 տարի. զրեբի գյուտը տեղի է ունեցել կրոնավոր ձեռնադրվելուց 10 տարի հետո, քանի որ զրեբի գյուտից մինչև Մեսրոպի մահը տրվում է 35 տարի. Մեսրոպի կրոնավորական 45 տարիներից 6 տարի ընկնում է Վոսա Կրմանիկ, 21 Հաղկերտ Ա-ին, հետևաբար մնացյալ 18 տարին էլ մնում է Վոսա Ծ-ին, որ իրոք նստել է 10 տարի (428—438), այնպես որ  $6 + 21 + 18 = 45$ . կրոնավորական կոչում է ստացել Վոսա Կրմանի շորորոգ տարին:

Այս թվականները ամենաճիշտ կերպով համապատասխանում են իրար և վերի ժամանակացրական ցուցակի մեջ գրված թվականներին: Այսպես, ըստ ժամանակացրության, Վոսմ Կրման նստավ 389—399 թվականներին, ուստի թագավորեց 10 տարի: Մեսրոպ կրոնավոր էր դարձել սրա չորրորդ տարին, այն է 393 թվականին. և նրա մահվան ժամանակ արդեն 6 տարվա կրոնավոր էր. իրոք էլ այս երկու թվերի գումարը (4+6) տալիս է ճշտիվ Վոսմ Կրմանի 10 տարին:

Եթե Մեսրոպ կրոնավոր դառնալուց հետո ապրել է 45 տարի, նշանակում է, թե իր մահը պատահել է 488 թվականին. բայց այս թվականը պետք է որ համապատասխանի Հազկերտ Բ-ի առաջին տարվան, ժամանակագրական ցուցակում Հազկերտ Բ-ի համար տրված է 438 կամ 439. քննենք, թե սրբոն-ցիդ ո՞րը պետք է ճիշտ լինի:

Ասացինք, թե Սասանյան թագավորների ստույգ թվականները տալիս է Նյուդեքեն, Պարսիկները թագավորի գահակալության թվականները հաշվելու համար մի անհարմար ձև ունեին՝ նրանք գահակալության առաջին տարին հաշվում են ո՛չ թե գահ բարձրացած օրից, այլ նույն տարվա նախասարգից։ Այնպես որ տարվա վերջին ամսում գահակալած թագավորն էլ տարեդրսին (այսինքն ընդամենը մի ամիս հետո) համարվում էր մի տարի գահակալած (այս մասին տե՛ս հատկապես Nöldeke, «Geschichte», էջ 404 և Գալուստ Տեր-Մկրտչյանի հոդվածը, «Արարատ», 1912, էջ 500—501)։ Այսպիսով հաճախ կարող էր մինչև մի տարի սխալ առաջանալ թագավորների գահակալության թվականների մեջ։ Դրա համար էլ, որ վերիցանկի մեջ էլ չորս անգամ ունենք մի տարի տարբերությամբ թվականների։

Հաղկերտ Բ-ի գահակալության տարին տրված է 438 կամ 439. օրն ու ամիսը անհայտ են։ Տեսնենք, թե ի՛նչ միջոց ունենք մեր պատմության տվյալներով այս հրկու թվականներից մին կամ մյուսը հաստատելու։

Հստ Իսահակ Հարությունյանի, «Հայոց դիրք», էջ 349, Հաղկերտի թագավորության թվականը կարող ենք ստուգել նախ Նյուդեքի միջոցով։ Այս մատենագրի պատմությամբ Հաղկերտ Բ օր սկզբան երկուտասներորդ ամի թագաւորութեան իւրոյ զունդ զումարէր անհամար բազմութեամբ, յարձակեալ հասանէր յերկիրն Թիտաշական»։ Երևուհետև սկսվում են հայոց կրած նեղությունները. հայերը թուղթ են գրում Թեոդոս կայսեր, որ ուզում է օգնել հայերին։ Բայց օր նմին ժամանակի անդէն վազվադակի հասանէր վախճան կատարածի կենաց նորա և կարի շար խափանումն լինէր դործոյն օգնականութեան։ Թեոդոս Բ մեռավ 450 թվականի հունիսի 28-ին (Նյուդեքեն, «Geschichte», էջ 423). և եթե այս թիվը Հաղկերտի 12-րդ տարին է, ուստի Հաղկերտ գահակալել է 438 թվականին և ոչ 439-ին։

Երրորդ, ըստ Նուրն հեղինակի, էջ 350, ստուգման միջոց է նաև Դադար Փարպեցու վկայությունը։ Սա խոսելով Վարդանանց պատերազմի մասին, այս դեպքը դնում է Հաղկերտի 13-րդ տարին. «Արդ խաղացուցեալ զամենեւեան զնոսա առաջի իւր յերկիրն Պարսից նենգաւորն Վասակ, յերեք տասներորդում ամի Հաղկերտի արքային Պարսից» (Փարպեցի, Բ խք)։ Որովհետև Վարդանանց պատերազմը տեղի ունեցավ 451 թվականին, ուստի սրանից 13 տարի հետ երթալով, գտնում ենք Հաղկերտի գահակալության թվականը 438 և ոչ թե 439։

Երրորդ, մեր կողմից ավելացնում ենք Կորյունի վկայությունը վերի հատվածում. Կորյուն ասում է, թե Մեսրոպը Վոսա Կրմանի շորորոգ տարին կրոնավոր դառնալով՝ 45 տարի հետո՝ վախճանվեց Հաղկերտի առաջին տարում։ Վոսա Կրման նստել է 389 թվականին. իր շորորոգ տարին է 393 թվականը. այս թվի վրա ավելացնելով 45 տարին, կստանանք 438, որ պիտի լինի Հաղկերտ Բ-ի գահակալության թվականը և ո՛չ 439, որովհետև վերջին դեպքում Մեսրոպ 46 տարի հոգևոր պաշտոն վարած պիտի լիներ։ Իսկ եթե հարկ լիներ Հաղկերտի գահակալությունը դնել 439-ին և սրանից 45 տարի հետ երթալով, Մեսրոպի կրոնավորությունը 394 թվականին համարել, այն ժամանակ այս թվականը կհակասեր Կորյունի հաշիվներին, որովհետև 394 թվականը ո՛չ Վոսա Կրմանի շորորոգ տարին է և ոչ էլ այս թվականից հետո կարող է մնալ 6 տարի, մինչև Վոսա Կրմանի մահը։

Չորրորդ, մեր կողմից ավելացնում ենք դարձյալ Ասողիկի տված տեղեկությունը, թեև այս վերջինը ժամանակակից չլինելով, մեծ արժեք չունի. «Սուրգեալ մեր զամս թագաւորացն զտար հանդիպեալ ի ժն ամն Յազկերտի և յերրորդն (յ՛հ) Մարկիանոսի անիծելոյն» (էջ 79)։ Ուրեմն Հաղկերտի 15-րդ և Մարկիանոսի 3-րդ տարին համապատասխանում են իրար։ Մարկիանոս նրստավ 450 թվականին, իր երրորդ տարին է 453, որից հանելով 15 տարի, ունենում ենք Հաղկերտի թագավորության թվականը՝ 438 և ո՛չ թե 439։ (Դժբախտաբար այստեղ էլ՝ Վարդան պատմիչը, որ հիշատակում է Ասողիկի վերոհիշյալ վկայությունը, մի տարի սխալ է դնում. «Ասողիկն ասէ, թէ սուրգեցաք զվեշտասաներորդն Յազկերտի՝ երրորդ ամ Մարկիանոսի» (էջ 54)։ Բայց սա չի խանգարում մեր զործը. որովհետև Մարկիանոսը նստած լինելով 450-ին, իր երրորդ տարին լինելով 453, այս թվից եթե 15 էլ հանենք, կունենանք Հաղկերտի գահակալության համար 437 և ոչ թե 439։

Վերոհիշյալ ապացույցներից առաջին երկուսը, որ դրինք Իսահակ Հարությունյանից վերցնելով, գրտե նաև Nöldeke, «Geschichte», էջ 423, նա հիշում է նաև մի ուրիշ ապացույց, որ հանում է Ասողիկից և որ հետևյալն է.

Փարպեցին (տպ. 1904, էջ 101) խոսելով Ղևոնդյանց նահատակության մասին, ասում է. «Եւ այսպէս ի վեշտասաներորդում ամի թագաւորութեան Յազկերտի, որ օր քսան և եօթն էր ամսոյն Հրոտից, պսակեցան սուրբքն վեցեքեան»։ Այս դեպքը պատմելով Ասողիկ, էջ 79 (Բ, գլ. Բ) ասում է. «Եւ յետ պատերազմին Վարդանայ՝ զկնի երկուց ա-

մաց սուրբ Ղեկնգեանք Յովսեփաւ հայրապետաւ կատարեցան յամսեանն Հրոտից, որ օր ԻԶ էր ամսոյն, եոյն յուլիսի՝ յաւուր կիրակէի: Dulaurier իր ժամանակագրութեան մեջ (էջ 203—204) քննելով այս տրվ. յաշիւները, գտնում է, որ

453 հուլիսի կամ Հրոտիցի 26 = կիրակի.  
454 " " " " 25 = կիրակի:

Մենք լուզեցինք օգտագործել այս հաշիվը, իբր շատ անվստահելի, որովհետև 1) Փարպեցու վննետիկյան տպագրութիւնները ունեն 25 Հրոտից. 1904 թվականի հրատարակութեան մեջ նշվում է, որ բնագիրն ունի ԻԾ, լուսանցքում ուղղված էր Ռէ, իրենք ընդունել են զքսան և եօթն». հարց է, թե բնագիրն է ուղիղ թե՞ լուսանցագրութիւնը. 2) Փարպեցին օրվա պատկերը չի նշանակում. 3) Ասողիկը դնում է Հրոտից ԻԶ, օրն էլ կիրակի. 4) ԻՆՆ գրավական, ունենք Ասողիկի (500 տարի ուշ եկող մի հեղինակի) տված կիրակիին:

Յավալի է, որ Նյուզեքե օգտագործել է միայն Եղիշեն, Փարպեցին և Մեքեոսը (եւրոպական թարգմանութիւններից) և չի տեսել Կորյունի վերջին համահավաք տեղեկութիւնը: Անուամենայնիվ Նյուզեքե տրամադիր է ընդունելու Հաղկերտ Բ-ի գահակալութեան թվականը 4 օգոստոս 438—29 հուլիս 457 (էջ 426): Մենք էլ ընդունում ենք 438 թվականը, որ և համապատասխանում է Կորյունի հաշիվներին:

Բայց Մեսրոպի մահվան ժամանակի հետ պետք է որ համաձայն գան նաև Սահակի և Մեսրոպի մահվան ամիսները: Վերևում հիշատակված բոլոր պատմագիրների համաձայնութեամբ Ահակը վախճանվել է հաղկերտ Բ-ի առաջին տարին, նավասարդի 30-ին, իսկ Մեսրոպը՝ նրանից 6 ամիս հետո՝ Մեհեկանի 13-ին, Անշարժ տոմարի հաշվով նավասարդի 30-ը համապատասխանում է սեպտեմբերի 9-ին: Բայց որովհետև Ե դարում չկար անշարժ տոմարի հաշիվը, ուստի անմտութիւն է Սահակի մահը դնել սեպտեմբերի 9-ին, ինչպես անում են «Յայսմաւուրք»-ը և արդի պատմիչների մի մասը: Ըստ շարժական տոմարի 436, 437, 438 և 439 քառամյակին, նավասարդի 1-ը համապատասխանում էր օգոստոսի 9-ին,

ուստի նավասարդի 30-ը կլինի սեպտեմբերի 7-ին. հետևաբար Սահակի մահը տեղի ունեցավ 438 թվականի սեպտեմբերի 7-ին:

Սրանից վեց ամիս հետո, այն է 439 թվականի Մեհեկանի 13-ին մեռել է Մեսրոպ: Մեհեկանի 13-ը անշարժ տոմարով համապատասխանում է փետրվարի 19-ին, ինչպես դնում են «Յայսմաւուրք»-ը և նոր պատմիչները: Բայց այս ամսաթիվը չի կարող ճիշտ լինել: Պետք է առնել շարժական տոմարը, որի համաձայն 436—439 քառամյակին Մեհեկանի 13-ը ընկնում է փետրվարի 17-ին: Հետևաբար և Մեսրոպի մահը տեղի ունեցավ ճիշտ 439 թվականի փետրվարի 17-ին, ուրաթ օրը:

Այստեղ դիտելու երկու կետ կա. 1) Սեպտեմբերի 7-ից մինչև փետրվարի 17 ո՛չ թե վեց ամիս է, այլ 5 ամիս 10 օր: Կորյունը և ուրիշները դնում են 6 ամիս՝ կոր թվով: 2) Կորյուն Մեսրոպի մահը դրել էր Հաղկերտ Բ-ի առաջին տարին, որ մենք հանեցինք 438 թվականից, այժմ ավելի մանրամասն հաշվով մենք գտնում ենք 439 թվականը, բայց դա ոչ մի հակասութիւն չի ներկայացնում, որովհետև Կորյուն ասում է, թե Մեսրոպի մահը տեղի ունեցավ Հաղկերտի առաջին տարում և այդ առաջին տարին սկսվում է 438-ից և գնում է մինչև 439-ի կեսերը:

Գրեթե գլուտը տեղի ունեցավ Մեսրոպի կրոնավորական կոչում ստանալուց 10 տարի հետո, մահվանից 35 տարի առաջ: Մահվան թվականը ամսաթվով հանդերձ ճշշված չի նկատվում՝ հետ գանք 35 տարի, կստանանք 404 թվականը: Այս թվականը կրոնավորական կոչումից 10 տարի հետո պիտի լինի. և իրոք, 393-ի վրա ավելացնելով 10, կստանանք 403. Կորյունը չի հաշվել մնացորդ մի-երկու ամիսը, որով կունենանք 404, գրեթե գլուտի ճիշտ թվականը: Սրանք են ահա մեզ համար ամենակարևոր և անուղղված թվականները:

394—Մեսրոպի ձեռնագրութիւնը.

404—գրեթե գլուտը.

438 սեպտեմբերի 7—Սահակի մահը.

439 փետրվարի 17—Մեսրոպի մահը:

(Շարունակելի)